

Міністерство освіти і науки України
Галицький фаховий коледж імені В'ячеслава Чорновола
Юридичне відділення

Циклова комісія юридичних дисциплін

МІЖДИСЦИПЛІНАРНА КУРСОВА РОБОТА

з дисциплін:

«Цивільне право», «Цивільне процесуальне право»

на тему:

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ СПРАВ ПРО ПОЗБАВЛЕННЯ І
ПОНОВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ В УКРАЇНІ**

Виконав:

студент групи Пб 41
Парубій Максим

Науковий керівник:

к.ю.н., доцент
Гелецька Ірина Олександрівна

Національна шкала: _____

Шкала коледжу: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії:

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

Тернопіль, 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. МАТЕРІАЛЬНО-ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ТА ПРИРОДА ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ.....	6
1.1. Сутність та матеріально-правові підстави позбавлення батьківських прав....	6
1.2. Правові наслідки позбавлення батьківських прав для батьків та дитини.....	10
РОЗДІЛ 2. ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК РОЗГЛЯДУ СПРАВ ПРО ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ.....	13
2.1. Підсудність справ та суб'єктний склад учасників.....	13
2.2. Участь органу опіки та піклування у справах про позбавлення батьківських прав.....	16
2.3. Специфіка предмета доказування з урахуванням принципу «найкращих інтересів дитини».....	18
РОЗДІЛ 3. СУДОВИЙ РОЗГЛЯД СПРАВ ПРО ПОНОВЛЕННЯ У БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВАХ.....	23
3.1. Умови та матеріально-правові підстави для поновлення батьківських пра..	23
3.2. Процесуальні особливості звернення до суду з позовом про поновлення в батьківських правах та обставини, що унеможливлюють таке поновлення.....	26
ВИСНОВКИ.....	30
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	32

ВСТУП

Соціально-правове значення інституту позбавлення та поновлення батьківських прав полягає насамперед у забезпеченні фундаментального права дитини на безпечне середовище, гармонійний розвиток та належне сімейне виховання. Застосування крайніх заходів впливу до недобросовісних батьків сприяє не лише захисту вразливої сторони сімейних правовідносин, а й утвердженню в суспільстві відповідального ставлення до батьківства. Варто наголосити, що головна роль цього інституту зводиться не до формального покарання за винну поведінку, а до ефективного превентивного та захисного механізму, покликаного нівелювати негативні наслідки деструктивного впливу на дитину, залишаючи при цьому юридичну перспективу для реабілітації сім'ї через процедуру поновлення у правах.

Поступова еволюція та системне формування нормативного масиву, що регулює відносини між батьками та дітьми, призвели до утвердження в національному законодавстві людиноцентричного підходу. Цей розвиток став можливим завдяки імплементації міжнародних стандартів, зокрема Конвенції ООН про права дитини, та переходу від концепції «прав батьків» до безумовного пріоритету «найкращих інтересів дитини». Наявність чітко визначених матеріально-правових підстав та єдність процесуальних механізмів дозволяють констатувати, що інститут позбавлення та поновлення батьківських прав є складною, багатовимірною конструкцією. Проте у юридичній науці й практиці продовжують виникати дискусії щодо меж дискреційних повноважень суду, критеріїв оцінки висновків органів опіки та піклування, а також механізмів з'ясування думки самої дитини.

У сучасній судовій практиці справи про позбавлення та поновлення батьківських прав посідають одне з провідних місць за рівнем складності та психоемоційної напруженості. Високий ступінь складності цієї категорії справ зумовлений необхідністю проведення глибокого соціально-психологічного аналізу сімейної ситуації, залучення спеціальних знань та диференціації

справжнього волевиявлення дитини від можливих маніпуляцій з боку дорослих, що значно ускладнює процес доказування та встановлення істини.

Відносини, пов'язані із захистом прав дітей шляхом позбавлення чи поновлення батьківських прав, традиційно перебувають у фокусі уваги провідних вітчизняних фахівців у галузі сімейного та цивільного процесуального права. Вагомий внесок у дослідження цієї проблематики зробили такі науковці, як В. Борсук, О. Кучеренко, М. Логвінова, В. Маковецька, Я. Мошинська, А. Новосад, З. Ромовська, О. Сафончик, О. Ступак, Л. Шевчук та інші.

Актуальність обраної теми дослідження обумовлюється тим, що питання процесуального забезпечення найкращих інтересів дитини постійно трансформується під впливом актуальної практики Верховного Суду та Європейського суду з прав людини. Необхідність пошуку балансу між правом дитини на збереження сімейних зв'язків та її правом на захист від жорстокого чи недбалого ставлення вимагає детального аналізу діючих правових реалій, удосконалення доказової бази та переосмислення ролі органів опіки та піклування у судовому процесі.

Метою курсової роботи є комплексне розкриття матеріально-правових засад та детальний аналіз процесуального порядку розгляду справ про позбавлення і поновлення батьківських прав відповідно до чинного законодавства України та актуальної судової практики.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення низки наукових завдань:

з'ясувати сутність, правову природу та вичерпний перелік матеріально-правових підстав для позбавлення батьківських прав;

проаналізувати правові наслідки застосування цього заходу для обох сторін правовідносин;

дослідити процесуальні особливості судового розгляду, зокрема питання підсудності та специфіку суб'єктного складу;

розкрити роль органів опіки та піклування й особливості предмета доказування крізь призму принципу «найкращих інтересів дитини»;

охарактеризувати умови, підстави та абсолютні перешкоди для поновлення у батьківських правах як механізму соціально-правової реабілітації.

Об'єктом дослідження виступають суспільні відносини, що виникають у сфері захисту прав та інтересів дітей у процесі застосування до недобросовісних батьків заходів сімейно-правової відповідальності та їх подальшої реабілітації.

Предметом дослідження є сукупність норм матеріального та процесуального права, що регулюють інститут позбавлення та поновлення батьківських прав, а також правозастосовна та судова практика у справах цієї категорії.

РОЗДІЛ 1. МАТЕРІАЛЬНО-ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ТА ПРИРОДА ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ

1.1. Сутність та матеріально-правові підстави позбавлення батьківських прав

Позбавлення батьківських прав є найбільш суворим заходом впливу на недобросовісних батьків і розглядається у сімейному праві України як винятковий захід, що застосовується судом виключно у випадках, коли захистити права та інтереси дитини іншим шляхом неможливо. Питання про його застосування вирішується лише після всебічного, повного, об'єктивного з'ясування усіх обставин справи, зокрема ставлення батьків до дітей.

За своєю юридичною сутністю інститут позбавлення батьківських прав поєднує у собі три взаємопов'язані аспекти:

1. Застосовується до батьків за винну, протиправну поведінку, яка полягає у невиконанні батьківських обов'язків або зловживанні батьківськими правами. У такому аспекті вона виступає мірою сімейно-правової відповідальності.

2. Є головним способом захисту прав дитини, метою якого є запобігання заподіяння шкоди фізичному, духовному та моральному розвитку дитини, а також створення їй безпечного середовища.

3. Юридичним наслідком є втрата батьками усіх прав, заснованих на факті споріднення з дитиною (право на виховання, представництво інтересів тощо), проте із збереженням майнового обов'язку щодо її утримання (сплати аліментів).

З цього приводу В. Маковецька зазначає, що позбавлення батьківських прав виступає пресікальним механізмом захисту інтересів дитини, зокрема від негативного впливу та неналежного ставлення. Дослідниця пояснює, що в контексті статті 164 Сімейного кодексу України таке неналежне виховання фактично прирівнюється до свідомого ухилення батьків від виконання їхніх безпосередніх обов'язків, що проявляється як у відсутності належного піклування, так і в незабезпеченні права дитини на здобуття повної загальної середньої освіти [1, с. 37].

Відповідно до положень статті 3 Конвенції ООН про права дитини найвищим пріоритетом є забезпечення якнайкращих інтересів дитини, що превалює над інтересами батьків. Відповідно до вказаної норми найкращі інтереси вимагають того, аби зв'язки дитини та її сім'єю підтримувалися. «Винятки можуть мати місце лише у разі, коли сім'я виявилася особливо непридатною для життя та розвитку дитини. Сімейні зв'язки можуть бути розірвані лише за вкрай виняткових обставин, при цьому, має бути зроблено все можливе для збереження особистих відносин та відновлення сім'ї». Такі висновки закріплені, зокрема, у рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Странд Лоббен та інші проти Норвегії» від 10 вересня 2019 року та повністю відповідають сформованому підходу у питаннях захисту сімейних прав [2].

«Виховання у сім'ї вважається першоосновою розвитку особистості дитини. Суди виходять з презумпції, що дитина має право на виховання в сім'ї, а позбавлення батьківських прав допускається лише тоді, коли збереження правового зв'язку з батьками суперечить інтересам дитини» [3].

Зважаючи на такий підхід законодавець у Сімейному кодексі України (далі – СК України) сформулював перелік підстав, наявність яких дозволяє суду ухвалити позитивне рішення про позбавлення батьківських прав [4].

Матеріально-правові підстави – визначений законом вичерпний перелік юридичних фактів, за наявності яких суд може ухвалити рішення про позбавлення батьківських прав. Згідно з ч. 1 ст. 164 СК України, мати або батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона/він:

1) *не забрали дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування.* СК України у ст. 143 декларує імперативний обов'язок батьків забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я. У разі, якщо батьки перебувають у шлюбі вказаний обов'язок покладається на обох батьків дитини. Якщо мати не перебуває у шлюбі, то цей обов'язок покладається на неї. Також батько, який не перебуває у

шлюбі з матір'ю дитини, та батьківство якого визначено у свідоцтві про народження дитини або визнано за рішенням суду, якщо цього не зробила мати дитини, зобов'язаний забрати дитину для виховання та утримання з пологового будинку або іншого медичного закладу.

Якщо батьки не виконали без поважних причин (тяжка хвороба або інші обставини, що не залежали від волі батьків) цього обов'язку і поважні причини такої бездіяльності або не доведені, або відсутні, тоді батьків чи одного із них можуть позбавити батьківських прав.

Позбавлення прав з означеної підстави може мати місце виключно за умови безпідставного залишення дитини та тривалої (понад 6 місяців) винуватої бездіяльності.

2) *ухиляються від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини, забезпечення безпечних умов життя дитини та/або забезпечення здобуття нею повної загальної середньої освіти.* Згідно п.16 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» № 3 від 30.03.2007 «Ухилення батьків від виконання своїх обов'язків має місце, коли вони не піклуються про фізичний і духовний розвиток дитини, її навчання, підготовку до самостійного життя, зокрема: не забезпечують необхідного харчування, медичного догляду, лікування дитини, що негативно впливає на її фізичний розвиток як складову виховання; не спілкуються з дитиною в обсязі, необхідному для її нормального самоусвідомлення; не надають дитині доступу до культурних та інших духовних цінностей; не сприяють засвоєнню нею загальноновизнаних норм моралі; не виявляють інтересу до її внутрішнього віту; не створюють умов для отримання нею освіти. Зазначені фактори, як кожен окремо, так і в сукупності, можна розцінювати як ухилення від виховання дитини лише за умови винної поведінки батьків, свідомого нехтування ними своїми обов'язками» [5].

Аналогічні розуміння формує у висновках і судова практика, зокрема у «Постановах від 4 вересня 2019 року, справа № 211/559/16-ц, від 8 грудня 2021

року, справа № 311/563/20, від 8 червня 2022 року, справа № 362/4847/20 здійснено тлумачення поняття «ухилення від виконання обов'язків щодо дитини» та наведено детальний перелік дій/бездіяльності батьків, що свідчать про нього [3.]

3) *жорстоко поводяться з дитиною*. Вказаною підставою охоплюється як фізичне (побої, катування, обмеження свободи), так і психологічне насильство (припинення гідності, залякування, систематичні образи). Також застосування недопустимих методів виховання, що завдають шкоди психічному здоров'ю дитини.

4) *є хронічними алкоголіками або наркоманами*. Означена підстава, має підтверджуватися певними офіційними документами/медичними висновками, які свідчитимуть про стан, що створює небезпеку для дитини, руйнує соціально-психологічний мікроклімат у сім'ї та унеможливлює належне виконання батьківських обов'язків.

5) *вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва*. Охоплює залучення дитини до непосильної праці, злочинної діяльності або використання дитини для викликання жалості під час жебракування.

6) *засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини*. Для застосування цієї підстави необхідний єдиний належний та достатній доказ - це наявність обвинувального вироку суду, який набрав законної сили. Правопорушення має бути умисним і спрямованим саме проти дитини.

Фундаментальним принципом застосування ст. 164 СК України є наявність вини особи у формі умислу або грубої необережності. Якщо невиконання обов'язків є наслідком тяжкого захворювання (окрім хронічного алкоголізму та наркоманії) або інших незалежних від особи причин, позбавлення батьківських прав не допускається. Вказані матеріально-правові підстави мають закритий характер і розширеному тлумаченню не підлягають.

Крім того, за приписами ч. 2 ст. 164 СК України мати, батько можуть бути позбавлені батьківських прав з підстав, встановлених пунктами 2, 4 і 5 частини першої цієї статті, лише у разі досягнення ними повноліття.

1.2. Правові наслідки позбавлення батьківських прав для батьків та дитини

Позбавлення батьківських прав має комплексний характер та створює ряд правових наслідків, які умовно можна поділити на дві великі групи: наслідки для особи, яка позбавлена батьківських прав (батька та/або матері), та наслідки для самої дитини. Варто підтримати позицію Л. В. Шевчука, який наголошує не лише на юридичному, а й на глибокому психоемоційному та соціальному вимірах наслідків позбавлення батьківських прав. Дослідник зауважує, що з часом такі особи стикаються із тяжким усвідомленням неможливості реалізувати базові потреби у спілкуванні з власною дитиною. Фактично, закон ізолює їх від елементарних проявів сімейного життя та назавжди позбавляє самої сутності батьківства чи материнства [6, с. 224].

Основні наслідки закріплено у ст. 166 СК України.

Так, відповідно до закону, особа, позбавлена батьківських прав, втрачає всі права, засновані на факті спорідненості з дитиною. До таких наслідків належать:

- втрата особистих немайнових прав, яка полягає у тому, що особа втрачає право на виховання дитини, спілкування з нею, визначення її місця проживання, надання дозволу на виїзд дитини за кордон, вибору закладу освіти для здобуття освіти дитиною, а також право бути законним представником дитини і захищати її інтереси в органах державної влади чи суді;

- втрата майнових прав, що пов'язані із батьківством, оскільки батьки втрачають у майбутньому право на одержання тих майнових благ, які засновані на спорідненості. Зокрема, вони не зможуть спадкувати за дитиною (крім випадків, якщо дитина залишить на їхню користь заповіт після досягнення повноліття), втрачають право на утримання від дитини в разі непрацездатності;

- втрата соціальних пільг, що відображається у припиненні права особи на отримання державної допомоги на дітей, пільг, встановлених законодавством для сімей із дітьми, та втраті права на інші соціальні виплати, пов'язані з наявністю дитини;

- особа, позбавлена батьківських прав, не може бути усиновлювачем, опікуном, піклувальником, патронатним вихователем чи прийомними батьками для інших дітей (ст. 212 СК України).

Водночас фундаментальним правилом є те, що позбавлення батьківських прав не звільняє особу від обов'язку утримувати дитину. Одночасно з ухваленням рішення про позбавлення батьківських прав суд зобов'язаний вирішити питання про стягнення аліментів на дитину (ч. 2 ст. 166 СК України). Обов'язок також поширюється і на утримання повнолітньої дитини, яка навчається, та у зв'язку із цим потребує матеріальної допомоги. Зазначені висновки сформовані у Постанові Верховного Суду від 27.02.2019 року, справа №760/17457/16-ц) [7].

Обґрунтовуючи цей правовий підхід, О. Кучеренко слушно зазначає, що застосування санкції у вигляді позбавлення батьківських прав є прямим наслідком винної поведінки особи. Проте авторка наголошує, що втрата прав жодним чином не анулює обов'язку матеріально забезпечувати дитину. З огляду на це, суд наділений повноваженнями під час розгляду справи одночасно вирішити питання про стягнення аліментів на користь того суб'єкта, з яким надалі проживатиме неповнолітній – іншого з батьків, опікуна, родича чи відповідного закладу [8, с. 130].

Якщо ж мати, батько, інші законні представники дитини (або установи, зазначені вище) відмовляються отримувати аліменти від особи, яка позбавлена батьківських прав, суд ухвалює рішення про перерахунок аліментів на особовий рахунок дитини у відділенні Державного ощадного банку України. Крім того, суд у місячний строк з дня набрання судовим рішенням законної сили зобов'язує матір, батька, інших законних представників дитини відкрити означений особистий рахунок.

Законодавством чітко розмежовано інтереси винних батьків та інтереси дитини. Закон, захищаючи дитину від негативного впливу, водночас зберігає за нею усі майнові права, які вона мала до моменту ухвалення судового рішення. За нею зберігається право на утримання від батьків, які були позбавлені прав на неї. Вона має право спадкувати після смерті особи, яка була позбавлена батьківських прав, а також після смерті родичів з боку цієї особи (баби, діда, братів, сестер тощо). За дитиною зберігається право користування житловим приміщенням, у якому вона проживала разом з батьками до позбавлення їх батьківських прав, або право власності на таке житло чи його відповідну частку.

Якщо батьківських прав було позбавлено обох з батьків (або одинокую матір/батька), дитина набуває статусу дитини, позбавленої батьківського піклування та передається під опіку органу опіки та піклування з метою подальшого влаштування. Вона може бути передана другому з батьків, бабі, дідові, іншим родичам, усиновлення або влаштована до прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу чи закладу інституційного догляду.

З. Ромовська акцентує на тому, що застосування процедури позбавлення батьківських прав не є тотожним анулюванню самого факту батьківства, а отже, не передбачає внесення змін до актового запису про народження дитини. Дослідниця підкреслює, що цей правовий інститут не має на меті виключно покарання недобросовісних батьків, оскільки його фундаментальним завданням виступає гарантування найкращих інтересів дитини. Виходячи з цього, науковиця пропонує розглядати даний механізм через призму його подвійної юридичної природи: як міру відповідальності (санкцію) для батька чи матері та, одночасно, як ефективний засіб правового захисту самої дитини [9, с. 413].

З позиції психологічної та соціально-педагогічної практики, наслідки позбавлення батьківських прав вимагають особливої уваги до психоемоційного стану дитини. Вилучення із сім'ї, навіть глибоко кризової, супроводжується травматичним досвідом. Відтак юридичні наслідки рішення суду нерозривно пов'язані із дитиною у період її адаптації до нових умов проживання або підготовки до нової форми сімейного влаштування.

РОЗДІЛ 2. ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК РОЗГЛЯДУ СПРАВ ПРО ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ

2.1. Підсудність справ та суб'єктний склад учасників

Розгляд справ про позбавлення батьківських прав здійснюється виключно в судовому порядку за правилами цивільного судочинства.

Реалізація права пред'явлення позову у справах про позбавлення батьківських прав вимагає дотримання певних обов'язкових процесуальних умов. Зокрема, мова йде про звернення до належного суду з дотриманням правил підсудності, наявність процесуальної дієздатності у заявника, відповідність форми та змісту позовної заяви установленим процесуальним нормам, а також виконання обов'язку щодо сплати судового збору.

Визначення підсудності є найпершим етапом процесу, від якого залежить питання відкриття провадження у справі. За правилами інстанційної та предметної підсудності такі спори розглядаються місцевими загальними судами як судами першої інстанції. За загальним правилом територіальної підсудності позови пред'являються за зареєстрованим місцем проживання чи перебування відповідача, тобто батька або матері, яких позбавляють прав. Водночас закон передбачає важливе процесуальну опцію, за якою у разі, якщо вимога про позбавлення батьківських прав поєднана із вимогою про стягнення аліментів, такий позов може пред'являтися за зареєстрованим місцем проживання позивача. Вказане суттєво полегшує доступ до правосуддя особі, з якою проживає дитина.

Варто взяти до уваги підхід М. В. Логвінової, яка, спираючись на пріоритет забезпечення інтересів дитини, обґрунтовує специфіку територіальної підсудності у цій категорії справ. Науковиця наголошує, що відповідні позовні вимоги мають пред'являтися безпосередньо за місцем проживання самого неповнолітнього або ж тієї особи, яка ініціює судовий розгляд з метою захисту його прав [10].

Оскільки саме позовна заява є тим базовим процесуальним документом, на підставі якого суд відкриває провадження у справі, законодавство не допускає довільного тлумачення щодо ініціаторів такого процесу. З огляду на виняткову важливість наслідків цього судового розгляду, перелік осіб, наділених процесуальним правом звертатися до суду з відповідною вимогою, є чітко визначеним та вичерпним. Справи цієї категорії характеризуються специфічним суб'єктним складом учасників. Право на звернення до суду з відповідним позовом має чітко визначене коло осіб.

Системний аналіз ст. 165 СК України та ст. 56 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [11] дає можливість визначити коло осіб, які можуть звернутися з позовом про позбавлення батьків батьківських прав. Так, за правилами зазначених норм ними можуть бути: один з батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина, заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, в якому вона перебуває, орган опіки та піклування, прокурор, а також сама дитина, яка досягла чотирнадцяти років [4, 11].

Додатково. Як особи, у сім'ях яких проживає дитина, та мають право на подання вказаного позову можуть бути: 1) прийомні батьки (ст. 256¹ СК України); 2) фактичні вихователі, себто особи, які взяли в свою сім'ю сироту або дитину, яка позбавлена батьківського піклування; 3) патронатні вихователі (ст. 252 СК України); 4) батьки-вихователі (ст. 256⁵ СК України).

Відтак, звернутися до суду з позовом можуть суб'єкти, у сім'ї яких проживає дитина, незалежно від наявності родинних зв'язків з ними та дитиною, але за умови проживання дітей у їхніх сім'ях понад 6 місяців. Оскільки саме відсутність упродовж цього часу батьківського піклування належить до однієї із підстав позбавлення батьківських прав.

У контексті досліджуваного питання В. О. Борсук акцентує на важливості належного встановлення суб'єктного складу учасників процесу ще на стадії підготовки справи до судового розгляду. Дослідник наголошує, що окрім безпосередніх ініціаторів позову про позбавлення батьківських прав, до

провадження можуть долучатися треті особи. Зокрема, науковець вказує на процесуальну можливість дідуся, бабусі або інших родичів вступати у вже розпочатий судовий спір як треті особи із самостійними вимогами щодо предмета спору, ініціюючи тим самим вирішення питання про визначення місця проживання дитини та її подальшу передачу їм на виховання [12, с. 37].

Відповідачем у справі завжди виступає особа, щодо якої ставиться питання про застосування санкції у вигляді позбавлення батьківських прав.

З цього приводу А. С. Новосад та К. І. Полежай зазначають, що процесуального статусу відповідача у цій категорії справ можуть набувати виключно ті особи, батьківство яких офіційно встановлене відповідно до законодавчих вимог. Дослідники акцентують на імперативності залучення до судового розгляду другого з батьків у ситуаціях, коли позов пред'явлено лише до одного з них. Автори також підкреслюють, що процесуальне ігнорування судами цієї вимоги обґрунтовано розцінюється фахівцями як вагоме порушення, наслідком якого нерідко стає ущемлення законних прав та інтересів самої дитини [13, с. 68].

Крім того, обов'язковим учасником такого процесу є орган опіки та піклування, який залучається як третя особа. Його участь є надважливою, тому що саме цей орган подає суду письмовий висновок щодо доцільності позбавлення прав, складений на підставі комплексного обстеження умов проживання, бесід із родиною та аналізу характеристик.

Особливої уваги заслуговує питання участі самої дитини у судовому розгляді. Відповідно до норм національного законодавства та Конвенції ООН про права дитини, якщо дитина здатна висловити свою думку, її позиція повинна бути заслухана та врахована судом, за умови, що це не суперечить її інтересам і не завдає психологічної травми.

2.2. Участь органу опіки та піклування у справах про позбавлення батьківських прав

Обов'язковість участі у справах про позбавлення батьківських прав органу опіки та піклування є фундаментальною процесуальною гарантією забезпечення якнайкращих інтересів дитини. Відповідно до норм СК України, при розгляді судом спорів щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, визначення місця проживання дитини, а також позбавлення та поновлення батьківських прав, залучення цього органу є імперативною вимогою. У цивільному процесі орган опіки та піклування найчастіше набуває статусу третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, та діє виключно на захист прав та інтересів малолітньої чи неповнолітньої особи. Його процесуальна роль полягає не у підтримці позивача чи відповідача, а у наданні суду об'єктивної, фахової та всебічної оцінки ситуації.

Досліджуючи інституційні механізми забезпечення прав дитини, О. Сафончик на основі аналізу нормативної бази констатує, що ключовим суб'єктом у цій сфері виступає орган опіки та піклування. Дослідник зауважує, що під час участі в сімейних та цивільних правовідносинах ці установи набувають особливого юридичного статусу, зміст якого детермінований специфікою їх утворення, колом завдань та межами відповідальності. Автор також акцентує на публічно-правовій природі їхньої діяльності, вказуючи на те, що функціонування таких органів підлягає постійному державному моніторингу, а їхні дії безпосередньо спрямовані на реалізацію пріоритетів державних програм та забезпечення загальносуспільних інтересів [14, с. 165].

Органи опіки та піклування, в рамках своєї компетенції, виконують дозвільні, організаційні, охоронні, контролюючі та інформаційні функції. Відповідно до Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», вони наділені широкими повноваженнями, з поміж яких – встановлення статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування; забезпечення захисту особистих, майнових і житлових прав дітей;

притягнення до відповідальності осіб, які порушують права дитини; а також подання заяв, клопотань або позовів щодо захисту прав таких дітей [15].

Особливе місце в цьому механізмі займає охоронна функція. Згідно зі ст. 152 СК України, дитина має право самостійно звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування [4]. Крім того, наділення цих органів повноваженнями розглядати скарги на дії опікунів (відповідно до Правил опіки та піклування [16] та ст. 79 ЦК України [17]) дозволяє О. Сафончику припустити, що орган опіки та піклування частково виконує роль правоохоронного органу, здійснюючи діяльність, подібну до судової.

Відповідно до ст. 19 СК України особа має право на попереднє звернення за захистом своїх сімейних прав та інтересів до органу опіки та піклування [4]. Рішення, ухвалене ним, є обов'язковим для виконання; воно набуває сили, якщо заінтересована особа протягом десяти днів не звернулася до суду. Водночас таке звернення не позбавляє особу права на судовий захист, і у разі подання позову до суду орган опіки припиняє розгляд заяви. Крім цього, органи опіки та піклування можуть самі ініціювати звернення до судових органів в інтересах дітей або залучатися судом до участі в процесі [15].

Професійна діяльність органу опіки та піклування на етапі підготовки справи про позбавлення батьківських прав до судового розгляду має суто виражений соціально-педагогічний та психологічний характер. Фахівці уповноважених підрозділів проводять комплексне дослідження умов проживання сім'ї, вивчають психоемоційний клімат, у якому перебуває дитина, аналізують поведінку батьків, їхнє ставлення до виконання своїх обов'язків. До цього процесу обов'язково включається відібрання характеристик з місця роботи чи навчання батьків, довідок із закладів освіти/охорони здоров'я, а також проведення фахових бесід із усіма учасниками спору. Завдяки саме такій деталізованій соціальній роботі вдасться виявити справжні передумови сімейної кризи і визначити ризики залишення дитини у небезпечному для неї середовищі.

Головним документом, який орган опіки та піклування за результатами своєї роботи подає до суду є письмовий висновок щодо розв'язання спору. Цей

документ готується на підставі відомостей, що одержані під час обстеження умов проживання, а також при аналізі інших зібраних матеріалів. Він обговорюється та приймається колегіально на засіданні комісії з питань захисту прав дитини, а це, у свою чергу, дозволяє мінімізувати суб'єктивність індивідуальних оцінок. Висновок повинен мати чітку, однозначну та логічно обґрунтовану позицію щодо доцільності або недоцільності застосування до особи такого крайнього заходу, як позбавлення батьківських прав.

Крім того, процесуальне законодавство встановлює важливе правило щодо доказової сили такого висновку. Для суду він не має заздалегідь встановленої сили і оцінюється виключно у сукупності з усіма іншими доказами у справі за внутрішнім переконанням судді. Суд може не погодитися з висновком органу опіки та піклування, якщо визнає його недостатньо обґрунтованим, таким, що спирається на неповні дані, або таким, що суперечить дійсним інтересам дитини. Однак у разі відхилення позиції вказаного органу суд має обов'язком детально мотивувати своє рішення у тексті самого рішення, аргументувавши причини незгоди. Така правова конструкція забезпечує необхідний баланс між виключними повноваженнями суду як органу правосуддя та необхідністю врахування фахової соціально-педагогічної експертизи державних інституцій у сфері захисту дитинства.

2.3. Специфіка предмета доказування з урахуванням принципу «найкращих інтересів дитини»

Дослідження предмета доказування у сімейних спорах, зокрема у справах про позбавлення батьківських прав, визначення місця проживання чи способів участі у вихованні, вимагає виходу за межі класичного цивілістичного розуміння доказового процесу. Специфіка таких категорій справ полягає у тому, що предмет доказування формується не лише на основі заявлених позовних вимог та заперечень сторін, але й підпорядковується імперативному критерію – забезпеченню «найкращих інтересів дитини» (best interests of the child). Цей принцип, закріплений у статті 3 Конвенції ООН про права дитини, виступає

своєрідним процесуальним фільтром, крізь який суд зобов'язаний оцінювати всі зібрані у справі докази.

Вектор доказової діяльності у таких спорах зміщується з формального встановлення вини чи неправомірної поведінки одного з батьків на комплексне дослідження того, як конкретне судове рішення вплине на подальше життя, психоемоційний стан та гармонійний розвиток дитини. Як послідовно наголошується у правовій доктрині та судовій практиці, інтереси дитини мають пріоритет над інтересами батьків. Відповідно, предмет доказування розширюється і включає низку обов'язкових обставин, які підлягають встановленню незалежно від того, чи посилаються на них сторони.

До ключових елементів предмета доказування, детермінованих принципом найкращих інтересів дитини, належить встановлення об'єктивних та суб'єктивних факторів життєдіяльності сім'ї. До об'єктивних критеріїв належать: матеріально-побутові умови проживання кожного з батьків, рівень їхнього доходу, стан здоров'я дитини та батьків, наявність умов для здобуття освіти та розвитку здібностей неповнолітнього. Суб'єктивні (психологічні) критерії охоплюють дослідження емоційного зв'язку дитини з кожним із батьків, братами, сестрами та іншими членами родини; морально-психологічний клімат у місці проживання; сталість соціальних зв'язків дитини (школа, друзі, оточення) та здатність батьків забезпечити не лише базові потреби, але й емоційну стабільність.

Особливе місце в системі засобів доказування у цій категорії справ посідає висновок органу опіки та піклування. Незважаючи на те, що процесуальний закон не наділяє жодний доказ наперед установленою силою, у спорах щодо дітей такий висновок є обов'язковим елементом доказової бази. Проте суд має оцінювати його критично, саме крізь призму найкращих інтересів дитини, перевіряючи, наскільки повно орган опіки дослідив фактичні обставини та чи не є його висновок формальним.

Ще однією вагомою специфічною ознакою предмета доказування є обов'язкове з'ясування думки самої дитини (відповідно до ст. 12 Конвенції ООН

про права дитини та ст. 171 СК України). Проте суд має оцінювати не просто формально висловлену позицію неповнолітнього, а її усвідомленість, незалежність та відсутність психологічного тиску, маніпуляцій чи індукції з боку одного з батьків. У цьому контексті варто погодитися з аргументацією Я. С. Мошинської, яка застерігає від суто формального підходу судів до позбавлення батьківської турботи без належної оцінки реальної небезпеки для дитини. Дослідниця наголошує, що обов'язкове врахування думки неповнолітнього є ключовою гарантією захисту його прав, а отже, справи цієї категорії вимагають законодавчого закріплення ширших дискреційних повноважень суду для глибокого та індивідуального аналізу конкретних життєвих обставин [18, с. 708]. Саме тому для унеможливлення маніпуляцій предмет доказування об'єктивно розширюється за рахунок залучення спеціальних знань. Як зазначає науковиця, обов'язковим елементом судового розгляду має стати призначення відповідних експертиз (насамперед судово-психологічної) та проведення консультацій із профільними фахівцями (психологами, працівниками соціальних служб), що дозволить максимально об'єктивно встановити справжній психологічний стан дитини та її істинне ставлення до батьків [18, с. 708].

Розвиваючи тезу про механізми врахування позиції неповнолітнього, доцільно звернутися до концепції О. Ступак. Дослідниця пропонує розглядати процедуру з'ясування думки дитини як комплексну систему, що складається з двох взаємопов'язаних елементів: матеріально-правового та процесуального. З одного боку, матеріальний вимір формується на базі національного законодавства та міжнародних стандартів, які визначають нормативні підстави для встановлення ставлення дитини до предмета спору. З іншого боку, процесуальний (процедурний) аспект регламентує безпосередній порядок реалізації цього права: від особливостей проведення самого опитування до визначення кола уповноважених суб'єктів, які можуть залучатися судом до цього процесу. При цьому О. Ступак слушно зауважує, що співвідношення та прояв цих двох складових не є статичним – вони розкриваються індивідуально у кожній конкретній справі, адже суд зобов'язаний щоразу надавати окрему правову

оцінку специфічним фактам та обставинам, які впливають на інтереси дитини [19, с. 103].

Важливою є і рецепція практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), яка суттєво впливає на формування предмета доказування в національних судах. У своїх рішеннях (зокрема, у справах «Савіни проти України», «Мамчур проти України») ЄСПЛ послідовно вказує на те, що розірвання сімейних зв'язків означає позбавлення дитини її коріння, а тому такий крок може бути виправданий лише за виняткових обставин. Отже, у справах про позбавлення батьківських прав тягар доказування (*onus probandi*) полягає в доведенні не просто факту ухилення від обов'язків, а того, що збереження правового зв'язку з батьками несе реальну загрозу життю, здоров'ю чи моральному вихованню дитини.

Аналіз правозастосовної практики свідчить, що при вирішенні спорів про позбавлення батьківських прав суди мають оцінювати доцільність врахування думки дитини не лише за критерієм досягнення нею певного віку, а насамперед з огляду на її фактичну здатність усвідомлено формулювати власну позицію.

Показовою у цьому контексті є позиція Верховного Суду у справі № 206/3044/16-ц. Підставою для позову органу опіки та піклування стало систематичне ігнорування батьками своїх обов'язків: нецільове використання соціальних виплат, алкогольна залежність та регулярне вчинення домашнього насильства, зокрема з боку співмешканця матері. Касаційна інстанція скасувала рішення апеляційного суду та скерувала справу на новий розгляд, вказавши на істотні процесуальні недоліки. Суд наголосив, що попередні інстанції не оцінили обставини справи крізь призму якнайкращих інтересів дітей, проігнорували факти жорстокого поводження з ними та, що найголовніше, не з'ясували особистої думки неповнолітніх, які за своїм віком вже були здатні її висловити [20].

Схожий правовий підхід застосовано Верховним Судом і у справі № 214/1048/15-ц. У цій ситуації орган опіки ініціював відібрання шістьох малолітніх дітей із подальшим тимчасовим влаштуванням до державних закладів

через аморальний спосіб життя батьків та пряму загрозу життю і здоров'ю неповнолітніх. Суди першої та апеляційної інстанцій відмовили в задоволенні позову про позбавлення батьківських прав, проте Верховний Суд скасував ці рішення. Підставою для скасування стало те, що суди не дослідили належним чином ключові ризики: чи не страждатимуть діти від подальшого емоційного та фізичного нехтування, якщо залишаться в родині. При цьому касаційний суд окремо підкреслив, що такі обставини підлягали обов'язковому з'ясуванню саме з урахуванням думки самих дітей [21].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що специфіка предмета доказування у справах, пов'язаних із дітьми, полягає в його багатовимірності та орієнтованості на майбутнє. Судовий процес тут частково втрачає суто змагальний характер, оскільки суд наділяється активною роллю у зборі доказів задля захисту вразливої сторони – дитини. Принцип найкращих інтересів дитини вимагає від суду та учасників процесу глибокого психолого-соціального аналізу сімейної ситуації, де юридичні факти нерозривно пов'язані з емоційним та моральним благополуччям неповнолітнього.

РОЗДІЛ 3. СУДОВИЙ РОЗГЛЯД СПРАВ ПРО ПОНОВЛЕННЯ У БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВАХ

3.1. Умови та матеріально-правові підстави для поновлення батьківських прав

Інститут поновлення батьківських прав займає особливе місце у системі сімейного права України. Його наявність наголошує, що позбавлення батьківських прав (за винятком випадків вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини) не є абсолютною та незворотною санкцією. Навпаки, законодавець розглядає цей захід як крайній, превентивно-виховний інструмент, залишаючи недобросовісним батькам юридичну можливість реабілітуватися, виправити свою поведінку та відновити правовий зв'язок із дитиною.

Досліджуючи правову природу цього інституту, Я. С. Мошинська визначає поновлення батьківських прав як комплексний юридичний склад, що органічно поєднує в собі як матеріально-правові, так і процесуальні елементи. Науковиця підкреслює, що за своєю суттю ця процедура є процесом, зворотним до позбавлення прав, а її фундаментальна мета полягає у легальному відновленні того сімейно-правового зв'язку між батьками та дитиною, який раніше був розірваний на підставі відповідного судового рішення [22, с. 443].

Водночас, як слушно зазначають фахівці Вищої школи адвокатури НААУ, цей інститут виходить за межі суто формальної юридичної процедури. Насамперед це складний і тривалий процес соціальної та психологічної реабілітації, під час якого особа має переконливо довести як суду, так і суспільству загалом свою готовність нести відповідальність за виховання дитини [23]. Глобальною метою таких норм є гарантування фундаментального права неповнолітнього на виховання в біологічній родині, отримання батьківської турботи та спільне проживання [24].

З огляду на це, наявність у законі норми про поновлення у правах діє як потужний превентивний та мотиваційний стимул для виправлення поведінки

недобросовісних батьків. Проте важливо усвідомлювати, що одного лише суб'єктивного бажання заявника повернути втрачений статус категорично недостатньо для задоволення позову. Ключовим критерієм для суду залишається встановлення об'єктивного факту істотних і сталих змін у способі життя такої особи [25].

Відповідно до положень ст. 169 СК України, процедура поновлення у батьківських правах здійснюється виключно у судовому порядку. Проте задоволення такого позову не відбувається автоматично зі спливом певного часу. Воно вимагає наявності чітко визначеного комплексу матеріально-правових підстав та суворого дотримання низки імперативних умов, які у своїй сукупності гарантують, що таке поновлення відповідатиме пріоритетному принципу – найкращим інтересам дитини.

Головною матеріально-правовою підставою для задоволення позову є доведена, стійка та істотна зміна поведінки особи, її способу життя, а також ставлення до виконання своїх батьківських обов'язків. Процес доказування у таких справах має ретроспективний характер, оскільки суд обов'язково порівнює обставини, які стали підставою для позбавлення батьківських прав у минулому, із поточним станом речей на момент звернення з позовом про їх поновлення.

Зміна поведінки та способу життя позивача повинна бути не декларативною чи тимчасовою, а докорінною. На практиці це означає повне усунення тих негативних факторів, які слугували першопричиною застосування санкції. Так, наприклад, якщо підставою для позбавлення прав була алкогольна, наркотична чи ігрова залежність, особа має надати беззаперечні докази проходження повного курсу лікування, реабілітації та перебування у стані тривалої стійкої ремісії. Якщо причиною слугувало злісне ухилення від виконання батьківських обов'язків (зокрема, матеріального утримання), позивач повинен довести факт працевлаштування, наявності стабільного легального доходу, поліпшення житлово-побутових умов, а також факт добровільної сплати аліментів чи надання іншої системної допомоги дитині під час перебування у статусі особи, позбавленої прав.

Важливою підставою є також зміна психологічного ставлення до дитини, усвідомлення особою своєї вини, прояв щирого інтересу до життя, здоров'я та успіхів дитини, намагання налагодити з нею емоційний контакт.

Навіть за наявності бездоганих матеріально-правових підстав (повного виправлення позивача), законодавство встановлює жорсткі умови, без дотримання яких поновлення у правах є юридично неможливим:

1) Поновлення батьківських прав можливе виключно щодо дитини, яка не досягла повноліття (18 років). Після досягнення дитиною повноліття батьківські правовідносини у частині виховання припиняються природним шляхом, відтак інститут поновлення втрачає свій юридичний сенс та предмет регулювання.

2) Згідно з ч. 5 ст. 169 СК України, поновлення батьківських прав неможливе, якщо дитина була усиновлена і це усиновлення не скасоване або не визнане недійсним судом. Усиновлення породжує між усиновлювачем та дитиною правовідносини, тотожні тим, що існують між кровними батьками та дітьми, повністю розриваючи правовий зв'язок із біологічними батьками. Отже, інтереси збереження таємниці усиновлення та стабільності нової сім'ї переважають над інтересами біологічних батьків, які свого часу допустили винну поведінку.

3) Як зазначається у ст. 171 СК України, думка дитини має бути вислухана та врахована при вирішенні будь-яких питань, що стосуються її життя. У справах про поновлення батьківських прав з'ясування ставлення дитини до повернення батька чи матері в її життя є критично важливим. Суд повинен переконатися, що дитина не відчуває страху чи психологічного дискомфорту від перспективи поновлення прав, а таке рішення не завдасть їй психологічної травми.

4) Навіть якщо особа змінила свій спосіб життя, але суд дійде висновку, що поновлення прав з певних причин суперечить інтересам дитини (наприклад, дитина вже тривалий час перебуває у гармонійній прийомній сім'ї, втратила емоційний зв'язок з біологічними батьками і не бажає його відновлювати), у задоволенні позову буде відмовлено.

Відтак, матеріально-правові підстави та умови поновлення батьківських прав утворюють єдину складну юридичну конструкцію. Обов'язок доказування виправлення своєї поведінки повністю покладається на позивача, тоді як завданням суду та органів опіки і піклування є об'єктивна перевірка цих доказів на предмет їхньої відповідності головному критерію – безпеці та благополуччю дитини.

3.2. Процесуальні особливості звернення до суду з позовом про поновлення в батьківських правах та обставини, що унеможливляють таке поновлення

Реалізація матеріально-правових підстав для поновлення батьківських прав вимагає суворого дотримання процесуального порядку, регламентованого нормами ЦПК України та СК України. Процедура ініціюється шляхом подання позовної заяви, яка розглядається в порядку позовного провадження, оскільки у цій категорії справ завжди існує спір про право між особою, яка бажає відновити свій статус, та суб'єктом, який наразі здійснює опіку чи виховання дитини.

Специфіка суб'єктного складу у справах про поновлення батьківських прав визначається тим, хто саме перебрав на себе відповідальність за дитину після винесення попереднього рішення суду. Позивачем у справі завжди виступає особа (батько або мати), яка була позбавлена батьківських прав та вважає, що усунула причини, які призвели до застосування цієї санкції..

Визначення належного відповідача залежить від фактичного місця влаштування неповнолітнього. Відповідачем може бути другий із батьків, з яким проживає дитина, опікун, піклувальник, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу або відповідний заклад охорони здоров'я, освіти чи соціального захисту, якщо дитина перебуває на повному державному забезпеченні. Відповідно до загальних правил підсудності, позов подається за зареєстрованим місцем проживання чи місцезнаходженням відповідача.

Процесуальною вимогою, закріпленою у ст. 19 СК України, є обов'язкова участь у розгляді справи органу опіки та піклування. Цей орган виступає у

статусі третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, проте виконує надзвичайно важливу функцію – надає суду письмовий висновок щодо доцільності (або недоцільності) поновлення особи у батьківських правах. Такий висновок формується на підставі акта обстеження житлово-побутових умов позивача, бесід із дитиною та аналізу наданих документів. Та варто зазначити, що вказаний висновок не є для суду обов’язковим і за правилами ЦПК України оцінюється у сукупності з іншими доказами, наданими суду.

Процесуальний обов’язок доказування у цій категорії справ повністю покладається на позивача. Саме особа, позбавлена прав, має переконати суд у тому, що її поведінка змінилася настільки, що повернення дитини не становитиме загрози її фізичному чи моральному розвитку. Доказова база має бути комплексною і включати:

- документальні докази (довідки з місця роботи про стабільний дохід, характеристики, медичні висновки про відсутність залежностей чи проходження реабілітації, довідки про відсутність судимості);
- висновки спеціалістів (зокрема, результати судово-психологічної експертизи або висновок психолога щодо відновлення емоційного зв’язку з дитиною);
- показання свідків, які можуть підтвердити позитивні зміни у способі життя позивача.

Поряд із процесуальним порядком звернення, законодавство встановлює вичерпний перелік обставин, за наявності яких поновлення батьківських прав є юридично неможливим, незалежно від ступеня виправлення позивача. Відповідно до ст. 169 СК України, суд зобов’язаний відмовити у задоволенні позову або закрити провадження у таких випадках:

1. Вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини (ч. 2 ст. 169 СК України). Якщо особу було позбавлено батьківських прав на підставі того, що вона вчинила умисний злочин проти життя, здоров’я, статевої свободи чи недоторканності власної дитини, закон встановлює абсолютну і незворотну заборону на відновлення статусу. Законодавець виходить із того, що такі дії

свідчать про найвищий ступінь суспільної небезпеки особи для неповнолітнього, а тому жодне виправлення не може бути підставою для повернення дитини в середовище підвищеного ризику.

2. Усиновлення дитини (ч. 5 ст. 169 СК України). Якщо після позбавлення батьківських прав дитина була усиновлена іншими особами, і на момент подання позову це усиновлення не є скасованим або визнаним недійсним у судовому порядку. Ця норма захищає стабільність нових сімейних правовідносин та таємницю усиновлення. Позивач не має права вимагати скасування усиновлення лише з тієї причини, що він змінив свою поведінку.

3. Досягнення дитиною повноліття (ч. 6 ст. 169 СК України). Інститут батьківських прав спрямований на виховання та захист інтересів неповнолітньої особи. З досягненням повноліття особа набуває повної цивільної дієздатності, а батьківські правовідносини у частині виховання та опіки припиняються автоматично. Відтак, предмет позову відсутній, оскільки неможливо відновити права на виховання дорослої людини.

Окремо слід виділити і процесуальну перешкоду, пов'язану з категоричною незгодою самої дитини. Хоча формально закон не відносить відмову дитини до абсолютних перешкод нарівні зі злочином чи усиновленням, на практиці, якщо дитина (яка досягла віку, що дозволяє їй усвідомлено висловлювати думку) категорично заперечує проти поновлення прав батька чи матері через відчуття страху чи глибоку образу, суд, керуючись принципом «найкращих інтересів», відмовляє у задоволенні позову.

У контексті дослідження процесуальних особливостей цієї категорії справ варто погодитися з висновками Я. С. Мошинської, яка наголошує на наявності у вітчизняній правовій моделі дієвої системи процесуальних запобіжників проти ухвалення необґрунтованих судових рішень. Серед ключових гарантій дослідниця виділяє імперативну участь органу опіки та піклування, зауважуючи при цьому, що завдяки дискреційним повноваженням суду висновок цього органу не має наперед установленної доказової сили і потребує критичного зіставлення з іншими матеріалами справи. Значну увагу науковиця приділяє

процедурі з'ясування позиції неповнолітнього: на її переконання, визнання дитини повноправним суб'єктом процесу зумовлює об'єктивну необхідність залучення спеціалістів (зокрема, дитячих психологів), аби суд міг чітко відмежувати істинне волевиявлення дитини від імовірного маніпулятивного впливу дорослих. Зрештою, наявність суворих законодавчих перешкод для поновлення у правах (як-от досягнення повноліття чи чинне усиновлення) авторка обґрунтовано трактує як логічний бар'єр, що стоїть на сторожі принципу правової визначеності та гарантує недоторканність і стабільність нових сімейних правовідносин [22, с. 445].

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного комплексного теоретичного та практичного дослідження інституту позбавлення та поновлення батьківських прав за сімейним законодавством України, було сформульовано низку науково-практичних висновків та узагальнень:

1. Доведено, що сучасне сімейне право України еволюціонувало від концепції абсолютності батьківської влади до людиноцентричного підходу, де фундаментальним орієнтиром виступає міжнародно-правовий принцип «найкращих інтересів дитини». У цьому контексті позбавлення батьківських прав визнається винятковим заходом, який має застосовуватися судом лише тоді, коли всі інші превентивні механізми вичерпані, а залишення дитини в сім'ї становить реальну загрозу її фізичному, духовному або моральному розвитку.

2. Встановлено, що перелік підстав для позбавлення батьківських прав, закріплений у ст. 164 СК України, є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає. Головною умовою застосування цієї міри є наявність винної, свідомої та систематичної протиправної поведінки батьків. Цей інститут виконує подвійну функцію: з одного боку, це найсуворіша міра сімейно-правової відповідальності (санкція) для недобросовісних батьків, а з іншого – ефективний правоохоронний інструмент захисту дитини від деструктивного середовища.

3. З'ясовано, що юридичні наслідки позбавлення батьківських прав мають асиметричний характер задля захисту вразливої сторони. Винна особа безповоротно втрачає весь комплекс особистих немайнових та майнових прав, що ґрунтуються на спорідненості. Водночас за дитиною зберігаються всі майнові гарантії, насамперед право на утримання. Законодавча вимога щодо обов'язкового та одночасного вирішення судом питання про стягнення аліментів є важливою гарантією економічної безпеки неповнолітнього.

4. Дослідження цивільного процесуального аспекту показало, що розгляд таких справ здійснюється виключно в порядку позовного провадження із жорстко обмеженим колом осіб, які мають право ініціювати позов. Законодавець обґрунтовано наділяє правом звернення до суду не лише другого з батьків чи

органи опіки, а й осіб, у сім'ях яких фактично проживає дитина, що сприяє оперативності захисту. Крім того, альтернативна підсудність суттєво полегшує доступ до правосуддя для осіб, які захищають інтереси дитини.

5. Доведено, що предмет доказування у цій категорії справ виходить за межі змагальності сторін і вимагає від суду активної ролі у встановленні обставин, що впливають на долю дитини. Обов'язкова участь органу опіки та піклування є ключовою процесуальною гарантією. Хоча письмовий висновок цього органу не має для суду наперед встановленої доказової сили і підлягає критичній оцінці з іншими доказами, відхилення такого висновку вимагає від суду ґрунтовної і розгорнутої мотивації у рішенні.

6. Окрему увагу акцентовано на механізмі з'ясування думки дитини під час судового розгляду. Визнання дитини повноправним суб'єктом процесу вимагає не простого формального опитування, а глибокого аналізу усвідомленості її позиції. Враховуючи високий ризик індукції та маніпулятивного впливу з боку дорослих, суди повинні ширше використовувати свої дискреційні повноваження щодо залучення спеціальних знань.

7. Аналіз інституту поновлення батьківських прав свідчить, що він є складним зворотним юридичним механізмом, покликаним стимулювати соціальну реабілітацію осіб. Поновлення не відбувається автоматично і вимагає доведення цілого комплексу матеріально-правових підстав – насамперед глибоких, докорінних і сталих змін у поведінці особи, способі її життя та ставленні до виконання батьківських обов'язків. Тягар доказування цих позитивних змін повністю покладається на позивача.

8. Встановлено, що законодавець сформував надійну систему правових запобіжників, які виключають поновлення батьківських прав навіть за умови виправлення особи. Наявність таких імперативних перешкод, як вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини, досягнення нею повноліття або законне усиновлення (яке не скасоване судом), забезпечує правову визначеність, стабільність нових сімейних правовідносин та гарантує, що дитина не буде повернута у середовище, яке становить для неї загрозу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Маковецька В. Способи захисту права на належне батьківське виховання малолітніх осіб. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 35-41. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.8.06>
2. «Странд Лоббен та інші проти Норвегії». Велика палата ЄСПЛ. 10 вересня 2019. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-195909%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-195909%22]})
3. Корнієнко М. Підстави та умови позбавлення батьківських прав. *Юридична практика*. 24 лютого 2026. URL: https://www.asterslaw.com/ua/press_center/publications/pidstavi_ta_umovi_pozbavleniya_batkivskikh_prav/
4. Сімейний Кодекс України: Закон України від 10 січня 2002 року. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення 30.04.2026).
5. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав : Постанова Пленуму Верховного Суду від 30.03.2007. № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-07#Text>
6. Шевчук Л.В. Підстави та правові наслідки позбавлення батьківських прав, як невід'ємні чинники інтересів та прав дитини. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. С. 223-227 DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.223-227>
7. Постанова Верховного Суду від 27 лютого 2019 року, справа № 760/17457/16-ц (провадження № 61-34814св18). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=80223970>
8. Кучеренко О. Окремі аспекти позбавлення батьківських прав як сімейно-правового засобу захисту інтересів дитини. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 1. С. 129-132. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2021-1-129-1132>

9. Ромовська З.В. Українське сімейне право: підручник. К. : Правова єдність, 2009. 500 с.
10. Логвінова М.В. Особливості процедури позбавлення батьківських прав // *Проблеми вдосконалення правового регулювання щодо забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні: Матеріали VI Регіональної міжвузівської наукової конференції молодих вчених та аспірантів* (22 квітня 2005 р.). Івано-Франківськ: Плай, 2005. С. 202–207
11. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення 15.05.2026).
12. Борсук В. О. Судовий захист прав та інтересів дитини у справах про позбавлення батьківських прав. *Захист прав людини в Україні: сучасний стан та перспективи вдосконалення: збірник тез Науково-практичного круглого столу, присвяченого 74-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини* (м. Хмельницький, 9 грудня 2022 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 37-39.
13. Новосад А.С., Полежай К.І. Процесуальний порядок позбавлення батьківських прав. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. №6. Т.1. С. 67-69. URL: https://apnl.dnu.in.ua/6_tom_1_2017/18.pdf.
14. Сафончик О. Функції органів опіки та піклування щодо захисту прав та інтересів дитини при позбавленні батьківських прав в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник*. 2024. №1. С. 162-168. DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v1.2024.16>
15. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13 січня 2005 року № 2342-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text> (дата звернення 15.05.2026).
16. Про затвердження Правил опіки та піклування: Наказ № 34/166/131/88 від 26.05.99 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99#Text> (дата звернення 15.05.2026).

17. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 20.05.2026).

18. Мошинська Я.С. Підстави позбавлення батьків батьківських прав за сімейним законодавством України. *«Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття»* (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права): у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р). С. 706–709

19. Ступак О. Урахування думки дитини в цивільно-процесуальній процедурі забезпечення її найкращих інтересів: прикладний аспект. *Слово національної школи суддів України*. 2023. №3 (44). С. 94-109. DOI: [https://doi.org/10.37566/2707-6849-2023-3\(44\)-9](https://doi.org/10.37566/2707-6849-2023-3(44)-9)

20. Постанова колегії суддів Першої судової палати КЦС ВС від 18.07.2018 у справі № 206/3044/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75447718>

21. Постанова колегії суддів Другої судової палати КЦС ВС від 03.05.2018 у справі № 214/1048/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73896655>

22. Мошинська Я.С. Поняття та порядок поновлення батьківських прав за законодавством України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 10. С. 442-446. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-10/101>

23. Поновлення батьківських прав: порядок та судова практика. Вища школа адвокатури НААУ. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/ponovlennya-batkivskyh-prav-poryadok-ta-sudova-praktyka>

24. Волкова Н. Процесуальні особливості розгляду справ про поновлення батьківських прав у судовому порядку (окремі аспекти). *Evropský politický a právní diskurz*. 2017. Vol. 4, Issue 6. С. 218-224.

25. Позбавлення та поновлення батьківських прав (частина 2). Вища школа адвокатури НААУ. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/pozbyavlennia-ta-ponovlennia-batkivskix-prav2>